

Při denním jasu, a při noci, když je tichá,
Pán tvůj tě neopustí ani tebou nepohrdá.
A bude pro tebe poslední věru lepší než první
a Pán tvůj tě zajisté obdarí ke tvému uspokojení.
Což nenašel tě jako sirotka - a v útulek tě nepřijal?
Bloudícím tě nalezl - a správnou cestu ti ukázal,
muzákem tě nalezl - a bohatství ti věru dal!
Co sirotka se týče, toho neutiskuj,
co žebráka se týče, toho neodstrkuj.
Však o dobrodini pána svého vypravuj!

Tento úryvek z posvátného textu nám poskytuje představu o tom, jakou významnou úlohu v lidském životě sehrává už po tisíciletí náboženská víra. Říká nám, že Bohu záleží na každém z nás; že nám dává lásku a útěchu, obživu i přístřeší. Budeme-li chválit Boha a důvěřovat v Jeho dobrotu, dočkáme se odměny v příštím životě.

Jak uvidíme v této kapitole, neslibují všechna náboženství odměnu v posmrtném životě; s tou či onou formou religiozity se však setkáváme v každé lidské společnosti. I u těch nejstarších kultur, které známe z archeologických vykopávek, nacházíme zřetelné pozůstatky náboženských symbolů a rituálů. Od úsvitu lidstva přes celý průběh jeho dějin patřilo náboženství k základním součástem lidského bytí a mělo ohromný vliv na to, jak lidé vnímali okolní svět a jak na něj reagovali. Právě uvedený citát z posvátného textu nám ukazuje náboženské přesvědčení jako zdroj útěchy a podpory. Víme však dobře, že už mnohokrát se stalo také zájmem pruckých společenských zápasů a konfliktů. Srovnejme si úvodní citát s následujícím:

Milujte se navzájem bratrskou láskou, v úctě dávejte přednost jeden druhému. V hojivosti neochabujte, buďte vřouchu srdce, služte Pánu.
Z naděje se radujte, v soužení buďte trpěliví, v modlitbách vytrvalí.
Sdílte s bratřimi jejich nouzi, ochotně poskytněte pohostinství.
Svolávejte dobro na ty, kteří vás pronásledují, dobro a ne zlo.
Je-li to možno, pokud to záleží na vás, žijte se všemi v pokoji.

Podobně jako předchozí úryvek jsou i tato slova mocným sdělením všeobecných cílů lásky a Boží dobroty. Případá nám zvláštní, že by věřící, kteří se řídí učením něho z nich, mohli cítit nevrzajivost k těm druhým. Přesto se tyto dvě skupiny lidí, již po staletí ocitají v krvavých konfliktech. První citát je z totiz z Koránu (93, český překlad Ivan Hrbek, Odeon, 1991), druhý z Nového zákona (z 12. Řimanům, ekumenický překlad). Islám a křesťanství se ve svém původu

překrývají a uznávají některé společné proroky; přesto se vzájemně odmiňují a zahrnují do kategorie „nevěřících“.

Od 11. do 13. století podnikla evropská vojska několik válečných tažení, tzv. křížových výprav, na Blízký východ, aby „osvobodila Svatou zemi“ od muslimů. Tyto války patří dodnes k nejkrvavějším v historii, přestože byly na obou stranách vedeny ve jménu jediného pravého Boha: tisíce lidí zahynuly a křesťanští i muslimští bojovníci se v průběhu dvou staletí dopouštěli četných ukrutností. Během první křížové výpravy se Evropané zmocnili rozsáhlých území a významných měst včetně Jeruzaléma, ale na konci deváté výpravy, v roce 1272, se muslimům podařilo dobýt celou Svatou zemi zpět.

Jedním z nejhrolivějších zastánců křížových tažení byl sv. Bernard, opat velkého kláštera v Clairvaux a vůdčí osobnost tehdejšího křesťanského světa. „Požehnáni jsou mučedníci, kteří padnou v boji!“ napsal. „Plesej statečný obránce víry, dá-li ti Pán život a vítězství, ale raduj se a dojídi slávy ještě větší, jestliže zemřeš a setkáš se s Pánem“ (Koenigsburger, 1987).

Jak může náboženství zapůsobit na lidi takovou silou, že jsou ochotni se za jeho ideály obětovat? Proč je všudypřítomnou součástí každé lidské společnosti? Za jakých okolností dokáže lidi spojovat, a kdy je naopak rozděluje? Abychom na tyto otázky dokázali odpovědět, musíme si nejprve vysvětlit, co vlastně náboženství je, a podívat se na některé z rozmanitých forem toho, v co lidé věří a co praktikují. Vyloučíme si rovněž hlavní sociologické teorie náboženství a pokusíme se analyzovat různé typy náboženských organizací, s nimiž se můžeme setkat. Nakonec se zamyslíme nad osudem náboženství v moderním světě. Mnoha pozorovatelům se totiž zdá, že s nástupem vědy a moderního průmyslu ztrácí náboženství své ústřední postavení ve společenském životě, které dříve zaujímalo.

Studium náboženství je podnětné a náročné, neboť klade velké nároky na sociologickou imaginaci. Chceme-li analyzovat náboženské praktiky, musíme se snažit porozumět mnoha různým přesvědčením a rituálům, s nimiž se v různých kulturách setkáváme. Musíme být citliví k ideálům, jež jsou zdrojem hlubokého prožitku věřících, a přitom nezapomínat, že náboženské skupiny sledují i veskrze světské cíle (například získání nových přívrženců nebo finančních prostředků). Musíme mít trvalé na zřeteli rozmanitost náboženských přesvědčení a způsobilých jejich vyjadřování, ale nemůžeme se přitom vzdát snahy o poznání povahy náboženství jako obecného jevu.

DEFINICE NÁBOŽENSTVÍ

Na světě existuje tolik náboženství a jsou tak rozmanitá, že ani odborníci nejsou schopni se shodnout na společné definici. V západní společnosti si většina lidí představuje náboženství podle křesťanského modelu: jako víru ve vyšší bytost, jež nám přikazuje, abychom na tomto světě dodržovali určitá mravní pravidla, a slibu-

je nám posmrtný život. Bylo by však velkou chybou se domnívat, že něco podobného platí obecně pro všechna náboženství.

Abychom se osvobodili od tohoto eurocentrického pohledu, řekneme si nejprve, které vlastnosti křesťanského světónázoru se zobečnit *nedají*.

Na prvním místě samozřejmě platí, že nemůžeme ztotožňovat náboženství s vírou v jednoho boha – **monoteismem**. Většina náboženských systémů uznává více božstev. I v některých formách křesťanství je situace komplikovanější než v čistém monoteismu (židovském nebo islámském), neboť například katolíci uctívají krosťví, například buddhismus, naopak žádá božstva nemají.

Za druhé nemůžeme klást rovnítko ani mezi náboženství a *mravní příkázání* typu Desatera, které dal Bůh ve Starém zákoně Mojžíšovi. Představa, že bohý mají náše chování na tomto světě, je mnoha náboženstvím zcela cizí. U starých Řeků například bylo bohům lidské jednání zpravidla lhostejné.

Za třetí nepatí ani rozšířená představa, že každé náboženství *vysvětluje, jak šek* v mnoha jiných *mytech o původu světa a člověka*; opět však existují náboženství, která se touto otázkou nezabývají.

Konečně za čtvrté: pojem náboženství není totožný ani s představou něčeho *naupřirozeného*, co už ze své podstaty přesahuje rámec našeho smyslového poznání. Konfuciani například kladou důraz na přirozenou harmonii světa, a ne na pravdy, jež se sklývají za zjevnou skutečností.

Všem náboženstvím je naopak společné, že používají soustavy *symbolů*, vyvolávají pocity úcty nebo bázně a jsou spojena s kolektivními *rituály* nebo ceremoniály. U každého z těchto prvků se musíme na chvíli zastavit.

Bez ohledu na existenci bohů se v každém náboženství vyskytují bytosti nebo předměty, které jsou považovány za posvátné a stávají se předmětem uctívání. Nás jedinci, kterým je prokazována posvátná úcta, přestože nejsou považováni za bohy (Buddha, Konfucius).

Náboženské rituály jsou velice rozmanité. Za rituální činy považujeme modlitby, zpěvy, bohoslužby v nejšířším slova smyslu, půsty a mnoho dalších projevů ským symbolům, jsou obvykle vnímány jako něco zcela odlišného od běžných životních úkonů a postupu. Jestliže zapálíme svíčku, abychom uctili nebo usmířili svého boha, má to zcela jiný význam, než když ji zapálíme z praktických důvodů. I když některé rituály často provádí jedinec o samotě, znají všechna náboženství také kolektivní ceremoniály, k nimž obvykle dochází na zvláštních místech – ve svatyních (chrámech, kostelích) nebo na posvátné půdě.

Existenci kolektivních ceremoniálů považují obvykle sociologové za jedny z hlavních faktorů, jímž se odlišuje náboženství od magie, i když hranice mezi nimi není úplně zřetelná. Podstatou **magie** je snaha zasáhnout do chodu událostí prostřednictvím kouzel. Přestože rovněž používá rituálních praktik, říká se obvykle

jedinců, a ne celé komunity věřících. Lidé často hledají pomoc v magii, jestliže je postihne neštěstí nebo jim hrozí nějaké nebezpečí. Klasická studie Bronisława Malinowského z Trobriandových ostrovů v Tichomoří například popisuje, jak tyto lidé před dlouhými a riskantními plavbami provádějí celou řadu magických rituálů. Když však vyplouvají jen na ryby do klidných vod místní laguny, pak se do žádných rituálů nepouštějí.

V moderní společnosti už sice většina magických praktik zanikla, ale v nebezpečných situacích se dosud běžně setkáváme s projevy pověřivosti, která nemá k magii daleko. Mnozí lidé, kteří mají nebezpečná povolání nebo jsou do značné míry závislí na náhodě a štěstí – horníci, rybáři nebo sportovci – mají své malé rituály nebo nosí v krizových obdobích různé talismany. Příkladem může být tenista, který si na důležité zápasy bere vždy určitý prstýnek. Také astrologické představy, které jsou pozůstatkem předmoderního magického uvažování, se dodnes těší velké oblibě, přestože většina lidí nejspíš nebere předpovědi horoskopů příliš vážně.

ROZMANITÉ FORMY NÁBOŽENSTVÍ

V tradičních společnostech má náboženství v sociálním životě většinou ústřední postavení. Náboženské symboly a rituály jsou často spojeny s hmotnou kulturou a uměním dané společnosti – hudbou, malířstvím nebo sochařstvím, tancem, vyprávěním a literaturou. Malé kultury nemají samostatnou vstupu kněží; vždy se však vyskytují jedinci znalí náboženských (ale i kouzelnických) praktik. Jedním typem takového specialisty je **šaman** (slovo pocházející z jazyka sibiřských Evenků). Šaman je výjimečný jedinec, jemuž se přisuzuje schopnost vstoupovat – prostřednictvím rituálu – do styku s duchy nebo vyššími silami. Mnozí šamani jsou však spíše kouzelníky a léčitelé než náboženskými vůdci v pravém slova smyslu.

Totemismus a animismus

Dvě formy náboženství, s nimiž se často setkáváme v malých kulturách, představují **totemismus** a **animismus**. Slovo „totem“, které pochází z jazyků severoamerických Indiánů (Odzibvejů), používáme jako obecný termín k označení určitého druhu zvířete nebo rostliny, považované v určitých kulturách za posvátné. Každý klan či příbuzenstvo má obvykle svůj vlastní totem, s nímž jsou spojeny různé rituální aktivity. Totemické představy nám mohou připadat poněkud vzdálené, ale i v moderní společnosti se (v méně významném kontextu) vyskytují symboly podobné totemům, například zvře či rostlina ve znaku sportovního klubu.

Jako **animismus** se označuje víra v duchy, kteří obývají tenký svět jako živí lidé. Někdy přinášejí dobro, jindy šíří zlo; mohou mít značný vliv na chování lidí.

V některých kulturách se jim například připisuje původ nemoci nebo šílenství. Známým jevem je *posedlost* duchy, kteří zcela ovládnou chování jedince. Samnits-tickým pojetím světa se setkáváme nejen v malých kulturách, ale ve větší či menší míře i u řady „velkých“ náboženství. Ve středověké Evropě byli ti, které posedli zlí duchové či sám ďábel, často pronásledováni jako čarodějnice nebo čarodějové.

Některé malé a zdánlivě „jednoduché“ kultury mají ve skutečnosti velice komplexní systémy náboženských představ, daleko přesahující načrtnuté schéma totemismu či animismu, jak jsme je právě načrtli. Nuerové v jižním Súdánu mají například složitý teologický systém, v němž hraje ústřední roli „duch nebes“ (Evans-Pritchard, 1956). Takové náznamy monoteismu však u menších tradičních kultur nejsou příliš obvyklé, neboť převažují **polyteistické** systémy s většími počtem bohů.

MONOTEISTICKÁ NÁBOŽENSTVÍ

Tři největší monoteistická náboženství – židovství, křesťanství a islám – vznikla v oblasti Středního východu a vzájemně se v průběhu staletí ovlivňovala.

Židovství (*Judaismus*)

Judaismus je z monoteistických náboženství nejstarší – jeho počátky sahají asi do doby 1000 let před Kristem. Židovský národ tehdy tvořili kočovníci, jejichž náboženští vůdci, **proroci**, se sice inspirovali představami okolních náboženství, ale na rozdíl od nich pevně věřili v jediného, všemohoucího Boha. (Většina souseedních národů byli polyteisté.) Tento všemohoucí Bůh vyžaduje dodržování přísných mravních pravidel.

Židovské komunity přetrvávaly rozptýleny v **diaspoře** (v Evropě, Asii a severní Africe). Často byly vystaveny pronásledování, které vyvrcholilo vyvražděním milionů židů nacisty za druhé světové války. Až do vzniku státu Izrael (v poválečném období) nebyl na světě žádný stát, kde by židovství bylo oficiálním náboženstvím.

Křesťanství

Mnohé židovské názory byly převzaty křesťanstvím, které je učinilo součástí své věrouky. Ježíš byl ortodoxní Žid a křesťanství původně vzniklo jako židovská **sekt**; není ani zcela jisté, zda chtěl Ježíš vlastně založit nové náboženství. Svými učedníky a stoupenci byl považován za **Mesiáše** (odvozeno od hebrejského slova **Mášiach**, které znamená „pomazaný“), na jehož příchod Židé čekají, jméno „Kristus“ je vlastně řecký výraz pro totéž. Hlavním šifítem křesťanství však byl **Pavol**, římský občan hovořící řecky, jenž kázal na mnoha místech Malé Asie a Řecka a dal křesťanství podobu organizovaného náboženství.

Světová populace podle vyznání, 1993

Náboženství	Počet vyznavačů	Procento světové populace
Křesťané	1 869 282 470	33,5
Katolíci	1 042 501 000	18,7
Protestanti	382 374 000	6,9
Ortodoxní	173 560 000	3,1
Anglikáni	75 847 000	1,4
Ostatní	195 000 470	3,5
Muslimové	1 014 372 000	18,2
Bez vyznání	912 874 000	16,4
Hinduisté	751 360 000	13,5
Buddhisté	334 002 000	6,0
Ateisté	242 852 000	4,3
Čínská náboženství	140 956 000	2,5
Nová náboženství	123 765 000	2,2
Kmenová náboženství	99 736 000	1,8
Sikhové	99 736 000	0,4
Židé	18 153 000	0,3
Ostatní	49 280 000	1,0

Zdroj: *Statistical Abstract of the United States* (Statistická ročenka USA, 1994, str. 855)

Zpočátku byli křesťané krutě pronásledováni, ale nakonec přestoupil na novou víru i císař Konstantin a učinil ji oficiálním náboženstvím římské říše. Na dva tisíce let se stalo dominantní silou západní kultury.

Křesťanství má dnes více vyznavačů než kterékoli jiné náboženství a je také rozšířeno do všech koutů světa více než kterékoli jiné. Hláší se k němu téměř dvě miliardy lidí, kteří jsou ovšem po stránce organizační i teologické rozděleni do mnoha různých církví. Hlavní větve představují církev římskokatolická, východní ortodoxní směry (řeckokatolická církev, pravoslavní) a protestantismus.

Islám

Islám, dnes druhé největší náboženství na světě, založil v sedmém století po Kristu prorok Muhammad. V přísně monoteistickém světě islámu vládnou jediný Bůh, Alláh, jemuž podléhá veškerý lidský život i příroda. Věřící muslim má pět základních povinností, které jsou označovány za **pilíře islámu**. První z nich je islámské vyznání víry: „Není boha kromě Alláha a Muhammad je jeho prorok.“ Druhou je modlit se pětkrát denně – vždy po obřádné očištění a obrácen směrem ke svatému městu, Mekce (v dnešní Saúdské Arábii).

Za třetí má muslim povinnost dodržovat ramadáň, měsíc půstu, v jehož průběhu smí jíst a pít až po setmění. Za čtvrté mu islámský zákon ukládá, aby dával almužnu chudým; toho často využívá stát, který tím zdůvodňuje vybírání daní. Konečně za páté se od věřících očekává, že se alespoň jednou za život pokusí vykonat pouť do Mekky.

Muslimové uznávají zaslulhy starších proroků (mezi něž řadí i Mojžiše a Ježíše), protože i jejich ústí mluvil Alláh. Teprve Muhammadovo učení je však pro ně důležitým vyjádřením Jeho vůle, vrácené v Korán.

Islám se postupně rozšířil z arabského světa (Blízkého východu a severní Afriky) do řady oblastí na jih od Sahary, do Malé Asie, středoaasijských zemí a přes indický subkontinent (Pákistán, Bangladéš) až na Dálný východ (Malajsie, Indonésie). Počet jeho vyznavačů již překročil jednu miliardu.

K muslimům a jejich názorům se krátce vrátíme ještě v části věnované islámským revolucím.

NÁBOŽENSTVÍ INDIIE A DÁLNEHO VÝCHODU

Hinduismus

Náboženské systémy vzniklé v Indii a na Dálném východě se výrazně liší od monoteistického židovství, křesťanství nebo islámu.

Hinduismus představuje vtěbec nejstarší z velkých náboženských tradic, které v dnešním světě hrají významnou úlohu. Toto polyteistické náboženství má mnoho různých forem – jednotlivé směry vyznačují různé bohy, jejichž význam v průběhu tisíciletí narůstal nebo upadal. Mnozí autoři se proto domnívají, že by bylo vhodnější považovat hinduismus spíše za soustavu příbuzných náboženství, málokdy náboženských praktik, volně spojených několika společnými myšlenkami.

Většina hinduistů věří v cyklus *reinkarnací*: všechna živá stvoření jsou součástí věčného procesu zrození, umírání a znovuzrození. Součástí hinduismu je i hinduistický kastovní systém, v jehož hierarchii zaujímá každý jedinec takové sociální a rituální postavení, jaké si zasloužil v předchozím životě. Každé kasty jsou předepsány jiné povinnosti a rituály, na jejichž dodržování do značné míry závisí budoucí osud jedince, jeho příští reinkarnace.

Hinduistický pohled na svět připoštl (na rozdíl od pohledu monoteistů) existenci různých náboženských přesvědčení, která se mohou překrývat, aniž by vzájemně vyvracela. Neexistuje ostrá hranice mezi „věřícími“ a „nevěřícími“, hinduismus se rovněž obvykle nepokouší obracet jiné lidi na „pravou víru“, jak to činí křesťanství a islám. Zůstává omezen převážně jen na indický subkontinent, kde k němu hlásí přes tři čtvrtě miliardy stoupenců.

Buddhismus, konfucianismus a taoismus

Buddhismus, *konfucianismus* a *taoismus* bývají někdy označovány za **etická náboženství** Dálného východu. Namísto uctívání bohů kladou důraz na etické ideály, jež umožňují člověku vnímat přirozenou harmonii a jednotu vesmíru.

Buddhismus je odvozen z učení Sidhártthy Gautamy, později nazvaného **Buda**

dha (probuzený). Historický Buddha se narodil jako princ Sidhárttha v šestém století před Kristem a jeho učení se vyvíjelo v kontextu hinduistické tradice. Odmítl však hinduistické rituály a kastrovnictví. Podle Buddha může člověk uniknout z věčného cyklu reinkarnací, když se zřekne veškeré touhy. K vysvobození vede cesta sebekázně a meditací, jejichž konečným cílem je dosažení *nirvádu*, stavu naprostého duchovního naplnění.

Podobně jako hinduismus toleruje i buddhismus mnoho variant včetně víry v různé místní božstva a netrvá na jediném možném výkladu. Ačkoli do značné míry ztratil vliv v Indii, kde vznikl, udržuje si velký význam v řadě států Dálného východu, kam se postupně rozšířil – v Thajsku, Barmě a na Srí Lance, ale i v Číně, Japonsku a Koreji.

Konfucianismus byl základem kultury vládnoucích vrstev ve staré Číně. Konfucius (K'ung Fu-tzu) žil v šestém století před Kristem, a byl tedy současněkem Buddha. Podobně jako Lao-tse, zakladatel taoismu, je Konfucius považován spíše za učitele než za náboženského proroka, jakými byli zakladatelé velkých náboženství na Blízkém východě. Svými stoupenci není uctíván jako bůh, ale jako „nejmoudřejší z moudců“. Snahou konfucianů je přizpůsobit lidský život vnitřní harmonii přírody; velký důraz kladou na uctívání předků.

Taoismus vychází z podobných zásad; klade důraz na meditaci a nenásilí jako „cestu“ k ušlechtlejšímu životu.

Konfucianství a taoismus do značné míry ztratil svůj vliv, protože je čínská vláda důsledně potírá. Přežívá však řada praktik, které z nich pocházejí, a v běžném čínském životě se uplatňují mnohé prvky konfucianického myšlení.

TEORIE NÁBOŽENSTVÍ

Názory sociologů na náboženství jsou dosud významně ovlivněny představami tří „klasiků“ sociologické teorie, Marxe, Durkheima a Webera. Ani jeden z nich nebyl věřící; všichni tři se domnívali, že význam náboženství bude v moderní době upadat a považovali je v zásadě za iluzi. Stoupenci té či oné víry sice mohou být plně přesvědčeni o správnosti svých názorů a rituálů, ale – jak soudili Marx, Durkheim a Weber – už sama rozmanitost existujících náboženství a jejich zjevná vazba na různé typy společnosti tyto nároky zpochybňují. Je zřejmé, že pokud někdo přijde na svět v australském kmeni lovců a sběračů, budou mu dána do vínku jiná náboženská přesvědčení než tomu, kdo se narodil v indické kastovní společnosti nebo ve středověké katolické Evropě.

Marx a Feuerbach

Přestože jeho názory na náboženství měly obrovský dopad, Marx sám tuto oblast nikdy soustavně nestudoval a vycházel především z díla některých filosofů a teologů počátků 19. století. Rozhodujícím vlivem na něj zapůsobil zejména filosof Ludwig Feuerbach svým slavným dílem *Podstata náboženství* (Das Wesen der Religion, 1841). Podle Feuerbacha sestává náboženství z idejí a hodnot, které si lidé v průběhu svého kulturního vývoje sami vytvořili, ale mylně se domnívají, že jejich zdrojem jsou vyšší síly či bohové. Protože lidé nedokáží plně pochopit své vlastní dějiny, připsují své (sociálně podmíněné) hodnoty a normy bohům. Biblický příběh o Mojžíšovi, jemuž Bůh světlí desatero přikázání, je tedy mýtem o původu mravních zásad, jimiž se židé a křesťané řídí.

Dokud nepochopíme povahu náboženských symbolů, které jsme sami vytvořili, jsme podle Feuerbacha odsouzeni k tomu být vězni dějinného pohybu, který nás bude ovládat. Vytváření bohů či nadpřirozených sil nezavírá na lidech je podle něj projevem **odcizení**. Hodnoty a myšlenky vytvořené lidmi ztrácejí svou skutečnou povahu a stávají se (domnělým) výtvorem něčeho *cizího*, mimo lidského, což je odcizení, může to být podle Feuerbacha velkým přínosem pro budoucnost. Jakmile lidé pochopí, že hodnoty vyjadřované v podobě náboženství jsou ve skutečnosti vlastně jim samým, budou moci své ideály realizovat na tomto světě, místo aby čekali na jejich naplnění v posmrtném životě. Moc připsovanou křesťanským cířím, zdroji všeobjímající lásky, zatímco lidé sami jsou nedokonalí a chybní. Feuerbach však byl přesvědčen, že se v lidských společenských institucích skrývá mocný zdroj lásky a dobra i schopnost rozhodovat o našich vlastních životech a že tyto zdroje mohou přinést ovoce, pokud pochopíme jejich skutečnou povahu.

Marx přijal Feuerbachovu tezi, že podstatou náboženství je odcizení, „falešná vědomí“. Všeobecně se o něm soudí, že měl k náboženství přezíravý vztah, ale není to tak úplně pravda: považoval náboženství za citlivé místo v bezcitném světě, z útočiště před krutou každodenní realitou. Náboženství v tradiční podobě podle Marxe zanikne, ba dokonce musí zaniknout. Ne však proto, že by ideály a hodnoty, které ztělesňuje, byly samy o sobě špatné, ale proto, že lidé tyto pozitivní hodnoty a ideály použijí ke zlepšení lidského údělu v reálném pozemském životě. Neměli bychom se bát bohů, které jsme sami stvořili, a neměli bychom do nich nadále vkládat naději, které můžeme sami realizovat.

Slavná Marxova fráze „náboženství je opium lidstva“ vyjadřuje jeho názor, že náboženství je v jistém smyslu *ideologií*: nabádá ke smíření s nespravedlností a křivdami v tomto životě a odvádí od nich pozornost příslibem lepšího, *přítulného* světa. Náboženské názory a hodnoty často ospravedlňují majetkovou a mocenskou nerovnost a učí lidi tomu, aby byli pokorní a neodporovali útlaku.

Durkheim a náboženský rituál

Na rozdíl od Marxe strávil Émile Durkheim významnou část své intelektuální dráhy studiem náboženství a navíc obrátil svou pozornost od křesťanství k malým mineoevropským kulturám. Jeho dílo *Elementární formy náboženského života* (*Les formes élémentaires de la vie religieuse*, 1912) zůstává dodnes základem kámenem sociologie náboženství. Durkheim nespojoval náboženství se sociální nerovností nebo moci, namísto toho je považoval za ztělesnění společnosti a jejich „institucí“ jako celku.

Jeho kniha vychází ze studia totemismu australských domorodců, který považoval za nejprostší či („nejelementárnější“) formu náboženství. Jak už bylo řečeno, představoval totem určité zvíře nebo rostlinu, která měla pro danou skupinu zvláštní symbolický význam. Byl *posvátný* a jako takový se stával předmětem uctívání ve formě různých rituálních aktivit. Durkheim vnesl do definice náboženství rozdělení na **posvátné** a **profánní**. Posvátné předměty a symboly jsou odděleny od běžného života, od profánní sféry. Zvíře nebo rostlinu zobrazenou na totemu je zakázáno jíst, s výjimkou rituálních příležitostí: osíť se tak odlišuje od ostatních zvířat, která lze lovit, a plodit, které je dovoleno sbírat.

Proč je však totem posvátný? Podle Durkheima proto, že se stal symbolem skupiny či komunity samotné a reprezentuje její ústřední hodnoty a ideály. Účta, kterou lidé projevují totemu, ve skutečnosti pramení z úcty k zásadním hodnotám dané společnosti. V každém náboženství tedy společnost zbožšťuje a uctívá sebe samu. Durkheim kladl velký důraz na to, že podstatou náboženství není nikdy jen víra jako taková. Ke každému náboženství patří pravidelná ceremoniální a rituální aktivity, při níž se jeho vyznavači setkávají. Tyto kolektivní ceremoniály vyjadřují a upevňují pocit vzájemné solidarity mezi nimi. Vyrthují jedince z běžného profánního života s jeho každodenními starostmi a povznesení ho do sféry vyšších sil, připsivaných totemům či bohům. Ve skutečnosti jsou však tyto vyšší síly projevem kolektivního působení na jedince.

Ceremonie a rituály jsou v Durkheimově pojetí nezbytné pro soudržnost sociálních skupin. Proto se s nimi setkáváme nejen při bohoslužbách jako takových, ale také v klíčových životních situacích, při nichž dochází k zásadnímu přechodu z jedné kategorie do druhé – například při narození, sňatku a smrti. Takta ve všech společnostech se při těchto příležitostech provádějí nějaké obřady nebo rituály. Podle Durkheima jsou takové kolektivní ceremoniály potvrzením skupinové solidarity v době, kdy se lidé musejí vyrovnávat se zásadními změnami ve svém životě. Pohřební rituály dávají najevo, že kolektivní hodnoty se smrtí konkrétních jedinců nezaničejí, a umožňují tak truchlícím pozůstalým, aby se vyrovnali se svým změnami podmínkami. Truchlení není pouze spontánním výrazem smutku nad ztrátou dotyčného jedince – nebo nanejvýš jen u těch osob, které jeho smrt hluboce osobně zasáhla – ale především povinností, kterou skupina svým členům ukládá.

V malých tradičních kulturách postupuje náboženství takta všechny oblasti lidského života. Náboženské ceremoniály na jedné straně potvrzují existující hod-

noty, ale současně umožňují také vznik nových představ a myšlenkových kategorií. V Durkheimově pojetí totiž náboženství není jen souborem pocitů a činností; předurčuje také *způsoby uvažování* jedinců v tradičních kulturách. I nejzákladnější kategorie lidského myšlení, včetně času a prostoru, mají podle Durkheima svůj původ v náboženských pojmech. Například pojem času se odvíjí od počítání intervalů mezi náboženskými obřady.

Durkheimova vize proměny náboženství

S rozvojem moderních společností se vliv náboženství zmenšuje, protože náboženství má menší roli. Durkheim souhlasil s Marxem, že tradice náboženství, spočívající v uctívání bohů, pomalu mizí. „Stáří bohové jsou mrtví“, napsal. Tvrdil však, že děrní společnosti musejí upevňovat svou soudržnost v rituálech, jež potvrzují jejich hodnoty. Ize proto očekávat, že se objeví nové ceremoniální aktivity, jež by měly na mysli oslavu humanistických a politických hodnot, jakými jsou svoboda, rovnost a spolupráce.

Někdy se setkáváme s tvrzením, že většina moderních států vlastně propaguje jakési **občanské náboženství** (Bellah, 1970), jehož symboly představují státní hymna a vlajka, zatímco k rituálům patří například pravidelné parlamentní volby. Je sporné, zda můžeme v tomto kontextu oprávněně hovořit o „náboženství“, neboť zmíněné symboly a praktiky mohou docela dobře koexistovat například s tradičními církvemi. Jen těžko však můžeme popřít, že tyto symboly a rituály využívají obdobných sociálních mechanismů, jaké se uplatňují u tradičních forem náboženství.

Weber a světová náboženství

Přestože se Durkheim pokoušel své argumenty zobecnit pro všechna náboženství, opíral se ve skutečnosti o velmi omezený počet příkladů. Naproti tomu Max Weber zadal z jeho předchůdců si nestanovil úkol tak ohromného rozsahu.

Weber soustředil svou pozornost především na ta náboženství, která označil **za světová** – ta, která získala obrovský počet stoupenců a zásadním způsobem ovlivnila historii lidstva. Podrobně se zabýval hinduismem, buddhismem, taoismem a starověkým judaismem; ve své slavné práci *Protestantská etika a duch kapitalismu* (1904–5) i jinde provedl důkladnou analýzu vlivu křesťanství na vývoj západní civilizace. V dokončení zamýšlené studie o islámu mu však zabránila předčasná smrt. Weberův přístup se zásadně liší od Durkheimova, neboť se soustřeďuje na **sou-**

vislost mezi náboženstvím a sociálními změnami, jímž Durkheim věnoval jen malou pozornost. Kontrastuje také s pojetím Marxovým: Weber totiž tvrdí, že náboženství nemusí být jen konzervativní silou, a dokládá na historických příkladech, že může být naopak hnací silou dramatických sociálních transformací. V protestantismu – zvláště pak v jeho puritánské variantě – spatřuje zdroj kapitalistických názorů typických pro moderní západní společnost. První podnikatelé byli převážně kalvinisté a jejich snaha po hmotném úspěchu, která napomohla hospodářskému rozmachu Západu, byla původně motivována záměrem sloužit Bohu. V kalvinském pojetí byl totiž úspěch na tomto světě považován za projev Boží přízně.

Weber považoval veškerá svá studia světových náboženství za jeden ucelený projekt. Jeho analýza vlivu protestantismu na rozvoj Západu je součástí tohoto širšího zájmu, jehož cílem je porozumět vlivu náboženství na sociální a hospodářský život nejřůznějších kultur. Rozborem východních náboženství dospěl Weber k závěru, že představovala nepřekonatelnou překážku pro rozvoj průmyslového kapitalismu, k jakému došlo na Západě. Příčinou nebyla „zaostalost“ těchto východních civilizací, ale skutečnost, že prostě přijaly jiná hodnotová měřítka, než jaká postupně převládla v Evropě.

Jak ukazuje Weber, došlo v Číně a Indii v různých obdobích k významnému rozvoji obchodu i manu-fakturní výroby a růstu městi, aniž to vedlo k zásadním sociálním změnám, jaké se projevily v počátcích západního průmyslového kapitalismu. Jednou z hlavních příčin, které takovému vývoji bránily, bylo podle Webera náboženství. Za jeden z příkladů považuje hinduismus, který nazývá náboženstvím „jiného světa“. Jeho nejvyšší hodnotou je totiž uniknout strádání hmotného světa a dosáhnout vyššího stupně duchovní existence. Náboženské cítění a motivace hinduismu nekladou důraz na kontrolu nebo ovládnutí tohoto světa. Naopak, hinduismus považuje hmotnou realitu za závoj skrývající skutečné poznání, k němuž by lidé měli směřovat své úsilí.

Ani konfucianismus, byť se soustředil na tento svět, nepodporoval věcnou a racionální aktivitu směřující k jeho ovládnutí; směřoval spíše k harmonii mezi člověkem a světem. Bohatství pro něj nebylo přiznáním ctnosti jako pro puritány, ale jen podmínkou k tomu, aby lidé mohli *žít ctnostně* a věnovat se sebezdokonalování. Proto konfucianismus podle Webera nepřispíval k ekonomickému rozvoji. Přestože Čína dlouho zůstávala nejmohutnější a kulturně nejrozvinutější civilizací na světě, její dominantní náboženské hodnoty bránily tomu, aby se ekonomický rozvoj mohl stát sám o sobě významným členem, a ne jen prostředkem.

Křesťanství považoval Weber za *ranku o spásu*, která hlásá, že lidé mohou být „spaseni“, pokud se ztotožní se zásadami tohoto náboženství a budou se řídit jeho morálními ponaučeními. Významnou roli zde sehrává pojem hříchu a Boží milosti, která může jedince od hříchu osvobodit. To vnáší do křesťanství určitě napětí, emocionální dynamiku, která je východním náboženstvím víceméně cizí. Nauky o spásě mají „revoluční“ charakter. Zatímco východní náboženství vedou věřícího k pasivnímu postoji vůči vnějšímu světu a existujícím společenským podmínkám, v křesťanství je obsažen trvalý zápas proti hříchu, jenž může vést k revolte proti součas-

němu řádu. Náboženští vůdcové (po vzoru Ježíšově) přicházejí s novou interpreta-
cí přijatých doktrín a stimulují tak změnu dosavadních mocenských struktur.

Hodnocení

Marx, Durkheim i Weber vysvětlili určité obecné vlastnosti náboženství a jejich ná-
zory se v jistém smyslu doplňují. Marx právem tvrdí, že náboženství má mnohdy
ideologickou povahu, neboť legitimizuje zájmy vládnoucích skupin na úkor těch
druhých. Ize to dokázat na nesečinných historických příkladech. Křesťanství nespo-
ně sehnalo významnou úlohu při snahách evropských kolonizátorů o podmanění
jiných kultur. Misionáři, kteří obraceli „pohany“ na křesťanskou víru, byli jistě
upřímně přesvědčeni, že tak čini pro jejich dobro; svým učení však přispěli
denominací tradičních kultur a nastolení bělošské nadvlády. Většina křesťanských
a jiných částech světa až do 19. století. Vznikaly doktríny, které ospravedlňovaly
otroctví jako Boží záměr a hodnotily neposlušnost otroků jako vzpouru nejen proti
pánu, ale i proti Bohu.

Weber má nicméně také pravdu, když upozorňuje na podnětný a někdy i revo-
luční charakter náboženských ideálů, schopných rozvrátit existující společenský
řád. Přestože církev zpočátku podporovala otroctví v Americe, později právě zá-
stupci různých křesťanských vyznání sehnali významnou úlohu v boji za jeho zru-
šení. Náboženské přesvědčení stálo u zrodu řady sociálních hnutí a usilujících
o nápravu křivd a nespravedlností, například amerického hnutí za občanská práva
černochoť v 60. letech 20. století. Řadu sociálních změn (a čemná krveprolití) navo-
dilo i tím, že stimulovalo vznik ozbrojených střetnutí a války.

U Durkheima se s tím, že náboženství může lidi také rozdělovat, téměř nese-
váme, neboť kladl důraz především na jeho roli při sjednocování společnosti. Přes-
to lze s pomocí jeho myšlenek bez větších obtíží vytvořit nejen vznik solidarity, ale
i rozpory, konflikty a změny. Odkor proti jiným vyznáním totiž do značné míry
vychází ze zanicení pro hodnoty vyznávané *vnitř* společnosti.

Jedním z hlavních přínosů Durkheimovy teorie je jeho důraz na rituál a ceremoni-
ální – na pravidelná setkávání věřících a na „přechodové rituály“ související s hlavní
námi životními zlomy, tj. narozením, vstupem do dospělosti, sňatkem a smrtí (V. G.
Gennep, 1997 [1908]).

Ve zbývajících částech této kapitoly budeme čerpat z myšlenek všech těchto tří autorů.
Nejprve se podíváme na různé typy náboženských organizací a zamyšlíme se nad
vztahem náboženství k ženám. Potom se budeme zabývat náboženskými hnutími,
která vystupují proti zavedenému společenskému řádu – *milénaristické*.
Pokusíme se porozumět jednomu z nejvýznamnějších případů náboženského o-
rození v současné době, islámskému fundamentalismu, a nakonec se zastáváme
u postavení náboženství v dnešních západních společnostech.

TPY NÁBOŽENSKÝCH ORGANIZACÍ

Weber a Troeltsch: církve a sekty

Ve všech náboženstvích existují společenství věřících, ale formy jejich organizace
mohou být velmi různé. Max Weber a jeho současník, historik náboženství Ernst
Troeltsch, rozlišovali mezi **církvemi** a **sektami**. Církev definovali jako velkou
a zavedenou náboženskou organizaci (například katolickou nebo anglikánskou);
sektu jako menší, obvykle méně organizovanou skupinu zapálených věřících, která
vzniká převážně na protest proti vládnoucímu církvím, jako tomu bylo u kalvinistů
nebo metodistů.

Církev mají obvykle formální, byrokratickou strukturu, s celou hierarchií ná-
boženských úřadů. Za normálních okolností reprezentují konzervativní stránku
náboženství, neboť jsou integrální součástí existujícího institucionálního pořádku.
Většinu jejich stoupenců tvoří lidé, jejichž rodiče byli rovněž členy dané círve.

Typické sekty chtějí objevit a sledovat „pravou cestu“ a mají sklon se distanco-
vat od většinové společnosti. Jejich členové se často stýkají jen mezi sebou a zave-
dené církve pokládají za zkažené. Většina sekt považuje všechny členy za rovno-
cenné a má jen minimální hierarchii. Menšina stoupenců se stává členy, protože
už v sektě vyrostli; větší část tvoří ti, kdo k ní aktivně konvertovali.

Becker: denominace a kulty

Přívodní Weberovu a Troeltschovu typologii církví a sekt dále rozvinuli pozdější
autoři, především Howard Becker (1950), který definoval další dva typy, **denomi-
nace** a **kulty**. Jako denominaci označuje sektu, která „vychladla“, ztratila svůj pů-
vodní protestní charakter a změnila se v instituci. Sekty, které přežijí delší dobu, se
nevyhnutelně stávají denominacemi. Kalvinisté, metodisté nebo kvakeri byli pů-
vodně velice radikálními sektami zanícených věřících, ale s postupem času se za-
řadili do „středního proudu“. Ze strany církví jsou dnes denominace považovány
za víceméně legitimní; existují bok po boku a nezářídka spolu také harmonicky spo-
lupracují.

Kulty se podobají sektám; bývají však méně ohraničené a mnohdy mají velmi
omezenou dobu trvání. Většinou jsou tvořeny jedinci, kteří odmítají to, co považují
za hodnoty vnější společnosti. Lidé se nestávají jejich *formálními* členy, ale řídí
se určitými teoriemi nebo dodržují předepsané způsoby chování. Kulty svým čle-
nům mnohdy nebrání v tom, aby si udržovali jiné náboženské vazby. Podobně jako
sekty se i kulty často soustřeďují kolem inspirujících, charismatických vůdců. Jako
současné příklady na Západě můžeme uvést okultisty a spiruitisty nejirůznějšího
ražení nebo vyznavače transendentální meditace.

Robert Wuthnow: sociolog jako věřící

Mnozí sociologové, kteří studují náboženství, jsou členy nějaké církve. V hloubi srdce jsou možná přesvědčeni o tom, že některé náboženství má blíže k Bohu právě než jiné. Může však sociolog studit osobní víru s profesionální objektivitou?

Odpověď na tuto otázku nám poskytl Robert Wuthnow, jehož kniha *Křesťanství ve 21. století: co nás čeká* (Christianity in the Twenty-first Century: Reflections on the Challenges Ahead, 1993) se zabývá budoucností křesťanství. Wuthnow se netočí tím, že své téma pojednává jako sociolog i jako křesťan. Jako křesťanovi mu leží na srdci udržení vitality církve v příštím století. Jako sociolog se pokouší objasnit, jak na církve a jejich členy působí společenské změny.

Na základě svých rozhovorů se členy církve doespěl Wuthnow k závěru, že se vytváří nová ekumenická identita, protože hranice jednotlivých denominací přestávají být důležité. V minulosti lidem záleželo na tom, že jsou baptisté nebo presbyteriáni, právě tak jako na tom, že jsou křesťané. Dnes si však křesťané uvědomují svou blízkost k jiným křesťanům na celém světě. "Jakká bude

úloha denominací v globalizovaném světě?

Wuthnow je přesvědčen, že členové církve chtějí „myslet globálně a jednat lokálně“. To znamená, že hledají společnou identitu s ostatními věřícími ve světě, ale sdružují se s podobně smýšlejícími lidmi ve svém okolí. Jestliže se Lily a Sam povazují za presbyteriány, není to výrazem věrnosti této denominaci; spíše „se cítí dobře se členy místní kongregace a jejím pastorem, budova kostela odpovídá jejich vkusu a není příliš daleko“. Wuthnow tvrdí, že církve mohou zůstat životaschopné jen tehdy, pokud „vytvorí pro lidi pocit komunity založené na vzájemné podpoře a péči o obec“.

Přestože je křesťan, klade si Wuthnow sociologické otázky a jeho styl analýzy je objektivní. Jeho respondenti v něm viděli spíše univerzitního profesora než jednoho ze svých řád. Zdá se, že Wuthnowova křesťanská orientace nezakreslila jeho výběr dat.

Je pro vás těžké se ubránit vlivu vlastních názorů na náboženství, když přemýšlíte o sociologických problémech, jakými jsou sekularizace nebo fundamentalismus?

ve víře a orientaci dovnitř, tedy vlastnostmi charakteristickými pro západní sektáře. Mnohé z nich, například na půdě hinduismu, se však ve skutečnosti blíží spíše tradičním *etnickým* komunitám než křesťanským sektám (B. Wilson, 1982). Často postřádají horoucí zániceni, typické pro křesťanské zastánce „pravé víry“, protože východní „etická náboženství“ tolerují větší názorovou rozmanitost. Skupina se může dát svou cestou, aniž by proto vzbuzovala nevoli etablovaných organizací.

Termín „kult“ se hojně používá například pro některé typy milenaristických hnutí. Ty však často odpovídají spíše Weberově a Troeltschově definici sekty než Beckerově pojetí kultu.

Přestože jsou poněkud eurocentrické, pomáhají nám pojmy jako „církve“, „sektara“ či „denominace“ vyjádřit poměr mezi dvěma protichůdnými tendencemi, které spolu v každém náboženství zápolí, totiž sklonem k institucionálnímu tendencemi, které obrodí. Všechny náboženské organizace se po čase stávají byrokratickými a nepružnými. Náboženské symboly však působí na věřící značnou emotivní silou a vzpírají se tomu, aby byly redukovány na pouhou rutinu. Trvale proto vznikají nové sekty a kultury. Na tomto místě můžeme využít Durkheimovu dichotomii mezi posvátným a profánním: jestliže se náboženské aktivity stávají pouhým mechanickým opakováním, pak se posvátná dimenze pozvolna vytrácí a rituály i víra splyývají s běžným, profánním životem. Na druhé straně však mohou rituály oživit jedinečnost náboženského prožitku a stát se zdrojem inspirace, jež povede k odklonu od dosavadní ortodoxie. Takové skupiny se pak odtrhnou, vytvoří proteseční nebo separatistické hnutí, anebo se jinak odliší od zavedené podoby rituálu a vyznání.

NÁBOŽENSTVÍ A ŽENY

Jak už bylo řečeno, jsou církve a denominace náboženská seskupení se stanovenými systémy podřízení. V těchto hierarchiích – podobně jako v jiných oblastech společenského života – obvykle není místo pro ženy. V případě křesťanství je tento rys zjevný, ale ani ostatní velká náboženství se v tomto směru od křesťanů příliš neliší.

Jak si lidé představují bohy

Křesťanství je (podobně jako židovství a islám) jednoznačně mužskou záležitostí nejen co do obsazení hierarchií, ale i ve sféře symbolické. Přestože zejména katoloci někdy uctívají Pannu Marii jako božskou bytost, Bůh *Otec* i *Syn* mají mužskou povahu – a Eva byla stvořena z Adamova žebra. V Bibli se setkáváme s mnoha ženskými postavami, které jsou hodny následování, ale hlavní role patří přece jen mužům. Všíchni proroci Starého zákona i Ježíšovi apoštolové v Novém zákoně jsou muži. Ženské hnutí tuto skutečnost pochopitelně nenechalo bez povšimnutí. V roce

Hodnocení

Čtyři uvedené kategorie mohou být pro analýzu některých aspektů náboženských organizací užitečné, ale při jejich používání je třeba znátě opatrnosti – už proto, že odlišnější specificky křesťanské tradice. U mimoevropských náboženství, například islámu, mnohdy nelze hovořit o církvi jako samostatné instituci, zřetelně vymezené od ostatních. Jiná zavedená náboženství zase postřádají rozvinutou oficiální hierarchii. Například hinduismus je vnitřně natolik heterogenní, že se v něm prakticky neseťkáváme s projevy byrokratické organizace. Nemělo by rovněž velkým smyslem označovat jednotlivé směry hinduismu jako „denominace“.

Pojmy „sektara“ či „kult“ se snad dají používat ve větším rozsahu, ale opět s určitou opatrností. Ve velkých světových náboženstvích mnohdy existují skupiny podobné sektám, které se rozcházejí s jeho ortodoxní podobou a vyznačují se pevností

1895 vydala feministka Elizabeth C. Stantonová sérii komentářů k Písmu pod názvem *Ženská bible*, v níž hlásala, že muži a ženy byli stvořeni jako rovnocenní a Bible by to měla odrazet. Mužská orientace Bible podle ní nesvědčí o Božím záměru, ale o tom, že ji sepsali muži. Když anglická církev v roce 1870 jmenovala komisi, která měla (jako už mnohokrát v historii) provést revizi a modernizaci biblických textů, nebyla v ní ani jediná žena. Stantonová proto vytvořila komisi složenou ze 23 žen, které jí měly radit při práci na *Ženské bibli*. Prohlásila, že není důvodu považovat Boha za bytost mužského rodu, neboť *všichni* lidé byli stvořeni k obrazu Božímu, a jedna z jejich kolegyně dokonce zahájila konferenci o právech žen modlitbou k „naší Matce na nebesích“, což vyvolalo prudce odmítavou reakci církevních autorit.

V jiných náboženstvích se dosti běžně setkáváme s bohyněmi, které si lidé někdy představují jako „ženský“ jemnější a milující, jindy však jako kruté a ničivé. Poměrně často se vyskytují například bohyně války, přestože ve skutečném životě je žena-válečnice naprosto výjimkou. Dostud neexistuje žádná rozsáhlejší studie o symbolické a reálné účasti žen na jednotlivých náboženstvích; zdá se však, že taková, v nichž by dominovaly bohyně nebo kněžky, se objevují zcela ojediněle (Bynum et al., 1986).

Učení některých buddhistických řádů přiznává ženským postavám významnou úlohu (platí to zejména o mahájánové větvi buddhismu). Jak však poznamenává jedna z předních znalkyň, zůstává i buddhismus jako celek – podobně jako křesťanství – „převážně mužskou institucí, v níž převládá patriarchální mocenská struktura“ a ženský prvek „je spojován převážně s tím, co je světské, bezmocné, profánní a nedokonalé“ (Paulová, 1985, str. xix). V buddhistických textech se objevují protichůdné obrazy žen, které nepochybně odrážejí ambivalentní postoje mužů k ženám v reálném světě. Na jedné straně jsou ženy zpodobněny jako moudré, mateřské a laskavé, na druhé straně jako záhadné a hrozivě bytosti, přinašející hrozbou poskvrny a zla.

Přijímáme-li Feuerbachův názor, že náboženství vyjadřuje hlubinné hodnoty společnosti, může nás převaha mužského prvku v náboženské obraznosti jen málo překvapit.

Účast žen v náboženských organizacích

V buddhismu mohou ženy vstupovat do řádů – a to byla odedávna hlavní možnost přímého vyjádření ženské religiozity také v křesťanském světě. Řádová aktivita odvozena od praktik prvotních křesťanů, kteří žili v extrémní chudobě a věnovali se modlitbám. Někdy byli nejen jednotlivci (kteří často žili jako poustevníci), ale i skupiny mnišů či jeptišek téměř nezávislé na oficiální církvi; té se však později stalo středověku podati většímu řádu pod svou kontrolu. Začaly vznikaly kláštery jako pevné, hierarchicky řízené instituce, jejichž příslušníci byli podřízeni autoritě katolické církve. Významným obdobím zakládání nových mužských

řádů bylo 12. až 13. století (cisterciáci, augustiniáni). Ženské řády sice už také existovaly, ale ve větší míře začaly vznikat až asi o dvě století později.

Počet řeholnic se výrazně zvýšil počátkem 19. století, kdy začaly mnohé ženy vstupovat do řádů proto, že jim poskytovaly šanci na vzdělání a profesionální dráhu. Přislušnost k řádu jim umožňovala vykonávat povolání učitelky nebo zdravotní sestry. Když se tyto profese od církve posléze oddělily, počet uchazeček o vstup poklesl.

Přestože se rituály a řehole jednotlivých řádů liší, všechny jeptišky jsou považovány za „nevěsty Kristovy“. Až do 50. či 60. let tohoto století se v některých řádech provozovaly složitě „zásadní“ ceremonie: novička byla ostříhána, dostala řádové jméno a „svatební“ prsten. Novička má ještě právo odejít a také řád jí může odmítnout; po několika letech však skládá slib a stává se definitivně jeptiškou.

Ženské řády se dnes vyznačují poměrně značnou různorodou rozmanitostí a jejich způsob života je nebyválně různorodý. Některé jsou velmi konzervativní: jeptišky žijí ve starých klášterních budovách, oblékají se zcela tradičním způsobem a dodržují starodávna řeholní pravidla. Jiné se přizpůsobily nejen moderním budovám, ale i civilnímu oblečení. Katolická církev jeptiškám v 60. letech umožnila zmírnit některé přísné řehole, takže už nemají zakázáno v jistou denní dobu hovořit s ostatními a nemusejí chodit s rukama založenými pod hábitem. Mniši a jeptišky sice podléhají církevní hierarchii, ale sami na ni obvykle nemají větší vliv. Existence ženských řádů nikdy ženám neposkytla větší pravomoci v církvi jako takové. I když se dnes projevuje stále větší tlak ženských organizací, stále ještě v katolické církvi – právě tak jako v anglikánské – dominují téměř výlučně muži. V roce 1977 vyhlásila Svátá kongregace pro doktrínu víry v Římě, že se ženy nemohou stát katolickými kněžkami. Jako důvod uvedla, že Ježíš nepovolal mezi své apoštoly ani jedinou ženu. Rok 1987 prohlásila katolická církev za „rok Madony“, aby ženám připomněla jejich tradiční úlohu manželek a matek.

Ve svém pastýřském listu publikovaném v květnu 1994 poivřil papež Jan Pavel II., že katolická církev nepřipustí, aby mohla být žena vysvěcena na kněze. „Aby byla odstraněna jakákoli pochybnost v této věci zásadního významu,“ uvedl, „prohláší, že církev nemá právo světit úlohu kněží ženám a že toto rozhodnutí má definitivní platnost pro všechny věrné členy církve.“

V anglikánské církvi mohla žena až do roku 1992 zastávat funkci diakona, ale ne kněze. Diakonia mohla na pokyn kněze udělovat určité svátosti a křtít, ale jiné zakladání náboženské rituály, například požehání nebo sňatky, jí byly odepřeny. Oficiálně zůstávala součástí laické obce. V roce 1986 vydala komise Generální synody anglikánské církve (jejího nejvyššího orgánu) zprávu o legislativních otázkách, které by bylo nutno vyřešit v případě svěcení žen na kněze. Spíše než tím, co si přeji ženy samotné, se přitom zabývala tím, jak předejít očekávané kritice těch anglikánů, kteří se s něčím podobným nebudou ochotni smířit.

Zatímco mnohé protestantské sekty a denominace ženy již dávno zrovnoprávnily, takže mohou vykonávat povolání kazatele či farátek, katolická a anglikánská církev patří v tomto ohledu k nejkonzervativnějším organizacím v moderní společ-

nosti. V srpnu 1987 dostal Graham Leonard, anglikánský biskup města Londýna, v rozhlásovém pořadu otázku, zda by se změnilo křesťanské pojetí Boha, kdyby se před oltářem pravidelně objevovala žena. Odpověděli následujícími slovy: „Myslím, že ano. Kdybych ji tam spatřil, asi bych dostal chuť ji obejmout...“ Prohlásil, že právě nebezpečí sexuální přitažlivosti mezi ženou-kněžkou a mužem jako členem kongregace je důvodem, proč svěcení žen nepřichází v úvahu. V náboženství, právě tak jako v jiných sférách, „vychází iniciativa od muže a žena ji přijímá“ (Jenkins, 1987).

V roce 1992 se anglikánská církev rozhodla, že svěcení žen na kněze přece jen povolí. Biskup Leonard nato oznámil, že spolu s dalšími souvěrci přestupuje k římským katolíkům. Proti reformě se však postavili nejen muži; vznikla i ženská protestní organizace, která považuje plné svěcení žen za svatokrádežný čin, jímž se anglikánská církev odchýlila od zjevené biblické pravdy.

CHILIASTICKÁ (MILENARISTICKÁ) HNUTÍ

Existence a počet **chiliastických (milenaristických) hnutí** jednoznačně dokládá již, že náboženství je často hnacím motorem aktivního úsilí o společenské změny. (Termín *milenarismus* je odvozen od *milénia*, tisícileté vlády Kristovy, předpovězené v Bibli; *chiliasmus* znamená totéž, ale vychází z řečtiny). Chiliastická hnutí se vyskytují v celé historii křesťanství. Jejich příslušníci očekávají okamžité kolektivní spasení věřících v důsledku brzké apokalypsy nebo návratu ztraceného zlatého věku. Ve středověku vznikala taková hnutí převážně mezi chudými vrstevami křesťanského Západu; později se objevila také mezi kolonizovanými národy v jiných částech světa.

Joachimité

Jako příklad chiliastických hnutí, která zmlátala středověkou Evropou, můžeme uvést joachimity 13. století (Cohn, 1970). V tomto období rostla všeobecná prosperita a katolická církev začínala bohatnout. Mnozí opatí změnili své kláštery ve velké opěvněné hrady. Biskupové si stavěli paláce, v nichž žili obklopeni stejným bohatstvím jako svěští feudálové, a papež si vytvářel nákladný a oslavný dvůr. Joachimismus vznikl jako reakce na tyto tendence v oficiální církvi.

V polovině 13. století začali někteří františkáni, jejichž řád kladl důraz na oddělení bohatství a hmotných požitků, protestovat proti rozmáhajícímu životu církevní hierarchie. Vzniklo hnutí, které se opíralo o prorocký opata Joachima z Fiore, jenž byl v té době už asi padesát let mrtvý. Joachim předpovídal, že brzy přijde třetí a poslední věk křesťanství, věk Ducha svatého. Radikální františkáni, kteří si říkali **spirítuálové**, byli přesvědčeni, že nový věk nastane už v roce 1260: všichni lidé,

bez ohledu na své předchozí náboženské přesvědčení, se sjednotí v křesťanské vroucnosti a dobrovolně chudobě, dosavadní církev zanikne a kněží budou pobíti německým cisárem.

Když rok 1260 minul, aniž došlo k očekávanému kataklyzmatu, bylo „milénium“ odloženo na pozdější datum – a pak znovu a znovu. Nadšení joachimitů však neklesalo. Oficiální církev je odsoudila, ale oni v ní viděli největší křesťanskou a v papeži Antikrista, bestii z Apokalypsy. Očekávali, že se nový spasitel vynoří z jejich vlastních řad jako „andělský papež“, vyvolený Bohem k tomu, aby obrátil celý svět k životu v dobrovolné chudobě. Jednu ze skupin joachimitů vedl jistý Fra Dolcino, který v čele více než tisíce ozbrojenců bojoval proti papežovým vojskům v severní Itálii. Nakonec byli poraženi a zmasakrováni. Dolcino byl upálen na hranici jako kacíř, ale dlouho po něm vznikaly další skupiny, které se jeho příkladem inspirovaly.

Tanec duchů

Velice odlišným případem chiliastického hnutí byl tzv. tanec duchů – kult, který vznikl mezi americkými préríjními Indiány na konci 19. století. Jejich prorok Wowoka předpovídal apokalyptické události: bouře, vichřice, zemětřesení a záplavy, které smetou bílé veřelce, zatímco Indiáni přežijí a přeroste se opět zaplní bizony a jinou lovnou zvěř. Po katastrofě měly všechny rozdíly mezi lidmi zmizet a ti běloši, kteří by do země přišli, by žili s Indiány v míru. Rituál tance duchů se šířil přerů od jedné komunity k druhé, podobně jako pozdější kult v Nové Guineji. V průběhu tance a zpěvu se účastníci dostávali do stavu podobného transu. Celý obřad vycházel dle tradiceho slunečního tance, provozovaného Indiány dávno před příchodem bělochů, a dletem z myšlenek načerpaných v kontaktu s křesťanstvím. Existenci hnutí ukončil masakr u Wounded Knee, kde bílí američtí vojáci povraždili 370 indiánských mužů, žen i dětí.

Povaha chiliastických hnutí

Proč vznikají chiliastická hnutí? Existuje několik společných prvků, které jsou vlastní většině, ne-li všem z nich. Prakticky u všech se setkáváme s „osvícenými“ vůdci či učiteli, *proroky*, kteří se odvolávají na staré náboženské ideály a volají po jejich skutečném naplnění. Získávají si stoupence, protože jsou schopni pojmenovat to, co druzí pouze neurčitě cítí, a dokáží využít emocí, které je vyburcují k činu. Proroci hráli v náboženstvích usilujících o spásu, zejména v křesťanství, už od dávná významnou úlohu. Vůdce chiliastických hnutí namířeny proti koloniálnímu útlaku byli většinou s křesťanskými názory a praktikami dobře obeznámeni. Mnozí byli dokonce misijními učiteli, kteří svou přejatou věru obrátili proti těm, kdo je v ní vyškolili.

Chiliasická hnutí často vznikají tam, kde došlo buď k zásadní kulturní změně, anebo mnoho lidí náhle zchudlo (Worsley, 1970). Obvykle přitahují ty vrstvy, které v důsledku takových změn trpí pocitem hluboké deprivace, takže už nejsou ochotny snášet dosud přijímaný *status quo*. Ve středověké Evropě byla chiliasická hnutí často posledním zoufalým útočištěm těch, kdo náhle přišli o všechno. Například rolníci v dobách hladomoru často následovali proroky, kteří jim nabízelí vízi „světa obráceného vzhůru nohama“, v němž vláda konečně připadne chudým. U národů podroběných koloniálnímu útlaku vznikají podobná hnutí jako zoufalá reakce proti zániku jejich vlastní kultury, která mizí pod náporem západních dobytých.

Některí autoři označují chiliasmus prostě za vzpouru chudých proti privilegiovaným (Lantieri, 1963) nebo utlačovaných proti mocným. V mnoha případech se tento faktor nesporně uplatňuje, ale k vysvětlení to nestačí. Některá chiliasická hnutí, jako například zmínění spirituálové, se rodí z víry a pocitů, které zpočátku příliš nesouvisejí s hmotným nedostatkem či útlakem.

SOUČASNÝ VÝVOJ NA POLI NÁBOŽENSTVÍ: ISLÁMSKÁ REVOLUCE

V jedné věci se Marx, Durkheim i Weber shodovali: všichni tři byli přesvědčeni o tom, že náboženství bude v moderním světě hrát stále okrajovější úlohu, tedy o nevyhnutelnosti *sekularizace*. Ze všech tří by snad jedině Weber býval ochoten připustit, že by tradiční náboženský systém jako islám mohl zažít skutečné obrození a stát se základem významného politického dění na konci dvacátého století. Přesně k tomu ovšem v 80. letech v Íránu došlo. Odtud se pak islámský **fundamentálnísmus** (hnutí usilující o doslovný výklad svatých textů) v posledním desetiletí významně rozšířil i do dalších zemí, například do Egypta, Sýrie, Libanonu a Alžírsko. Čím si lze tuto rozsáhlou islamizaci vysvětlit?

Vývoj islámu

Abychom tomuto jevu porozuměli, musíme si něco říci o islámu jako tradičním náboženství a o charakteru sekularizace v moderních státech s muslimským obyvatelstvem. Podobně jako křesťanství je i islám náboženstvím, které neustále vyžývá své zastánce k činnosti: v Koránu najdeme mnoho výzev k boji „za pravdu Boží“, ať už proti nevěřícím, či proti těm, kdo vnášejí do muslimské komunity zkaženost. V průběhu staletí zažili islám mnoho reformátorů a (opět podobně jako křesťanství) dal vzniknout řadě odnoží. Dvě z nich, *charádzíté* a *šíté*, se oddělily již na samém počátku jeho historie. Sekta charádzítů hlásala přísné rovnostářství, odmítala veřejná majetková privilegia a učila, že kdo se dopustí těžkého hříchu, ten přestává

být muslimem. Jako sekta se sice dlouho neudržela, ale stali se v jistém smyslu předchůdci všech následujících fundamentalistických hnutí, tj. hnutí usilujících o návrat k „podstatě“ islámu.

Druhá velká odnož, šíté, si udržela svůj vliv až do dneška. Šitiský islám byl od 16. století oficiálním náboženstvím Persie (Íránu) a stal se posléze hlavním myšlenkovým zdrojem iránské revoluce. Šíté se hlásí k odkazu Muhammada zeťe imáma Alího, o kterém soudí, že svou zbožností a dalšími cnostmi převyšoval všechny vládaře své doby. Alho následovníci byli považováni za pravé vůdce islámu, protože na rozdíl od skutečných vládnoucích dynastií pocházeli přímo z Proroka rodu. Šíté byli proto přesvědčeni, že vláda bude nakonec vrácena do rukou Muhammadova oprávněného dědice, jenž odstraní nadvládu dosavadních režimů a křivdy jimi spáchané. Muhammadův dědic bude přímým zástupcem Božím a bude vládnout podle zásad Koránu.

Velké šitiské komunity existují i v jiných zemích Blízkého východu (Íráku, Turecku, Saúdské Arábii aj.), ale i v Indii a Pákistánu. Ve všech těchto státech však dominantní větev islámu představují *sunnité*, kterých je většina. Sunnité dodržují řadu tradic odvozených od Koránu, které jsou ve srovnání s nesmlouvavými šitry tolerantější vůči odlišným názorům. Navíc prošly i doktríny sunnitů samotných značným vývojem (zejména v posledních dvou až třech stoletích pod vlivem expanze západní civilizace).

Islám a Západ

Od středověku až do 18. století trval s menšími či většími přestávkami zápas mezi křesťanskou Evropou a islámskými říšiemi. Mauri až do 15. století ovládali velkou část dnešního Španělska; takřka současně s jejich ústupem se na Východě objevili Turci, kteří rozšířili svou moc na celý Balkán (dnešní Řecko, Bulharsko, Rumunsko, Albánie a státy bývalé Jugoslávie) a Madarsko. V průběhu 19. století však Evropa nevětšinu z těchto území dobyli zpět a ovládli i tradičně arabská území v severní Africe, která se dostala do koloniálního područí. Tento zvrát měl katastrofální důsledky pro islám a jeho civilizaci, kterou muslimové považovali za nejvyšší myslitelnou formu, převyšující všechny ostatní. Skutečnost, že muslimský svět nebyl schopen účinně čelit šíření západní kultury, vedla ke vzniku reformních hnutí, usilujících o obrodu islámu v jeho původní čistotě a síle. Všechna tato hnutí spojovala jedna vědní idea: že na výzvu Západu musí islám odpovědět potvrzením a upevněním své vlastní identity.

Ve 20. století se tato idea rozvinula do mnoha různých podob a sehrála významnou úlohu v tzv. islámské revoluci, k níž došlo v Íránu v letech 1978-79. Íránská revoluce byla původně motivována odporem vůči šáhovi Muhammedu Rézovi, který se pokoušel prosazovat modernizaci podle západního modelu, například pozemkovou reformu, volební právo žen a sekularizaci vzdělání. Hnutí, které šáha svrhlo, sdružovalo zástupce rozmanitých proudů, nejen islámské fundamentalisty.

Jeho dominantní postavou se však stal ajatollah Chomejní, náboženský vůdce, který přišel s novým radikálním pojetím šiijských ideálů.

Po svém vítězství vytvořil Chomejní vládu založenou na tradičním islámském právu, která se nazývala „zástupcem Allho“. Islámská revoluce prohlásila Korán za základ veškerého politického a ekonomického života. Obnovené islámské právo (šari'a) znovu zavedlo přísné oddělení obou pohlaví; ženy nesmějí vycházet na veřejnost nezahaleny, homosexuální praktiky se trestají zastílením a cizoložství zaměřeným především proti západním vlivům.

Ideologie islámské revoluce si klade za cíl spojit celý islámský svět proti Západu. Vlády těch států, v nichž šité představují menšinu, se s novými fránskými vládci nespojíly; ve většině těchto států však islámský fundamentalismus získal značnou popularitu a stimuloval i nejrůznější formy obrody islámu v jiných zemích.

Clem fránské revoluce byla naprostá islamizace státu; učení islámu se mělo stát základem přenesení veškeré činnosti vlády a společnosti na náboženský základ. Tento proces zdáleka nebyl dovršen a existují síly, jež vystupují proti němu. Zápa- sí spolu tři skupiny: radikálové usilující o prohloubení a „vývoz“ islámské revolu- ce, konzervativci (převážně islámských duchovních), kteří získali dominantní pozici a jsou s daným stavem spokojeni, a pragmatičtí směřující k tížším reformám, kteří vystupují proti přísné islamizaci právního systému a jeho dopadu na situaci žen a rodiny. Z předchozího období šáhova „prozápádního“ režimu zůstalo po islámské revoluci zachováno více, než se obvykle předpokládá – mj. velká část zákonných ustanovení týkajících se rodiny – a ženy mají v Íránu mnohem aktivnější roli na veřejnosti než v mnoha jiných islámských zemích, například v Saudské Arabii.

Šíření islámského fundamentalismu

Hnutí usilující o obnovu islámu zjevně nelze chápat jen jako náboženský fenomén. Zčásti jde o reakci na mohutný vliv Západu, o hledání vlastních národních a kulturních kořenů. Je sporné, zda můžeme tato hnutí, byť i v jejich nejfundamenta- lističtější podobě, považovat za pouhou obnovu tradičních myšlenek. Podstatně je zřejmě složitější. Obnovují se sice některé tradiční praktiky a způsoby živo- ta, ale dochází k tomu v kombinaci s novými prvky, specifickými pro moderní dobu.

V posledních patnácti letech si fundamentalistická hnutí získala značný vliv v mnoha zemích severní Afriky, Blízkého východu a jižní Asie. Objevují se obavy, že islámský svět směřuje ke konfrontaci s těmi částmi světa, které jeho víru nesdí- lejí. Islámské země zjevně odolávají vlně demokratizace, která se šíří po velké části světa. Ze 39 států, v nichž je islám dominantní formou náboženství, lze pouze hrstku považovat za liberální demokracie. Jedním z takových příkladů je Turecko, přestože v 60. a 70. letech zažilo několik období vojenské vlády.

V některých jiných zemích, které byly po jistou dobu poměrně demokratické, došlo ke zvratu. Příkladem může být Alžírsko, kde vláda v roce 1991 povolila svo- bodné volby. Když se však ukázalo, že k vítězství směřuje strana ovládnutá islám- ským fundamentalismem, bylo druhé kolo zrušeno a moci se ujala armáda. Od té doby se země nachází prakticky ve stavu občanské války mezi vládou a islámský- mi povstalci.

Kdyby se radikální islamisté dostali k moci v Alžírsku, mohly by je sousední země brzy následovat. Egypt, kde žije 55 milionů obyvatele, má své vlastní funda- mentalisty, kteří tam chtějí nastolit náboženský stát – podobně jako mnozí musli- mové v Maroku nebo Libyi.

Politolog Samuel Huntington (1993) varuje, že se zápas mezi západními a islám- skými názory může stát součástí celosvětového „střetu civilizací“, který bude důsledkem skončení studené války a postupující globalizace. V mezinárodních vztazích přestávají dominovat jednotlivé národní státy; soupeření a konflikty se budou týkat rozsáhlejších kultur a civilizací. Právě takový konflikt nastal na území bývalé Jugoslávie, v Bosně, kde se střetli křesťanští Srbové s bosenskými Muslimy.

Islám a křesťanství jsou náboženství, která si činí nárok na jistotu, na zvláštní přístup k Božímu slovu. Křesťanství se naučilo soužití s kapitalismem a demokra- cií, a má-li Max Weber pravdu, přispělo i k jejich vzniku. Pro mnoho muslimů je zřejmě takové přizpůsobení daleko obtížnější, neboť si kapitalistické podnikání a liberální demokracii ztotožňují s tlakem západní kultury. Navíc islám odmítá vést dělič čáru mezi veřejnou a soukromou sférou svých věřících.

Přesto však mají tyto dvě „civilizace“, křesťanství a islám, více společných rysů než toho, co je odlišuje, o čemž ostatně svědčí i dva citáty v úvodu této kapitoly. Obě tato náboženství ve své tisícileté historii inspirovala stovky krvavých válek; obě však také mají velmi silnou tradici tolerance a umírněnosti. Musíme doufat, že tyto dvě kultury najdou cestu, jak žít v míru vedle sebe.

Nyní se podíváme na největší vývoj náboženství v západních zemích.

SOUČASNÝ VÝVOJ NÁBOŽENSTVÍ NA ZÁPADĚ

V západní Evropě se v poslední době vynořila celá řada nových náboženských hnu- tí. Vycházejí z nejrůznějších náboženských tradic, které byly na Západě donedána téměř neznámé. Většina z nich přichází ze Spojených států nebo z Orientu. Jejich členové tvoří častěji konvertité než ti, kdo byli v daném náboženství vychováni. Převážněj mezi nimi vzdělání lidé ze středostavovských rodin.

Většina nových náboženských hnutí vyžaduje po svých členech daleko více času a závazků, než si nárokují zavedené církve. O některých je známo, že používají techniku tzv. bombardování láskou, aby si získaly naprostou oddanost jedince. Potenciální konvertita je zaplavován projevy pozornosti a bezvýhradné, okamžité lásky tak dlouho, dokud ho tato citová ofenziva nevtáhne do skupiny. Některá ta-

Američtí misionáři zaplavují bývalý Sovětský svaz

Pád komunismu otevřel bývalý Sovětský svaz vlně nové „evangelizace“, která přichází zejména ze Spojených států. Ruská pravoslavná církev vyjadřuje své obavy z vlivu nových náboženských hnutí, k nimž patří například stoupenství kultu Hare Kríšny, a mnoho fundamentalistických křesťanských skupin. Tyto obavy sdílají i ostatní zavedené církve, například katolici.

Jen v samotném Rusku dnes působí více než tři stovky amerických misí, z nichž jedna vyšlá na území bývalého Sovětského svazu a do Východní Evropy přes 2000 misionářů ročně. Tyto skupiny přicházejí zcela jiné pojetí víry, než uci a vyrábějí zdejší církve. Mnozí z těchto fundamentalistů vůbec nepovažují místní

církev za skutečné křesťanské. Jejich evangelizační zpráva vychází mimo jiné i z přesvědčení, že tyto starší církve jsou jakýmiśi odpadky, ne-li přímo dílem ďáblovým.

Američtí misionáři s sebou mnohdy přinesli názor, že americký způsob života je pro křesťana ten nejlepší. Pro obyvatelé zemí, které v minulosti životní styl jako vysněný ideál, to může být velmi lákavé. Představitelé etablovaných církví se však obávají, že tyto hodnoty mohou způsobit rozkol mezi křesťany v bývalém východním bloku a podkopat tradiční hodnoty vzájemnosti a solidarity, které přezily komunistické pronásledování, ale hrozí jim nebezpečí americké „konzumní evangelizace“.

ková hnutí (moonisté, scientologové) bývají občas obviňována z „vymývání mozku“, snaží se ovládnout myšlení svých přívrženců do té míry, že tito lidé ztratí schopnost samostatného rozhodování. Výzkumy však ukazují, že tuto představu rozhodně nelze zobecnit. Většinou náboženských hnutí se takovou nadvládu nad svými členy získat nepodaří a ani o ni neusilují. Potenciální členové jsou obvykle schopni jejich „námluvy“ odmítnout, pokud si to přejí.

Aktivita zavedených církví má sklon k trvalému mírnému poklesu. V Anglii a Walesu chodilo v roce 1851 jednou týdně do kostela 40 procent obyvatel, ale o sto centů let později už to bylo jen 20 procent a dnes se tento počet blíží pouhým deseti procentům. Vývoj je ale poněkud nerovnoměrný, protože se pokles týká jen velkých trinitátských církví, tj. těch, které vyznávají trojjediného Boha – Otce, Syna a Ducha. K těm patří anglikánská církev (nominálně se k ní dosud hlásí 70 procent Britů, ale většina z nich zavítá do kostela jen párkrát za život, pokud vůbec), katolice, metodisté a presbyteriáni. Počet členů netrinitátských denominací, jako jsou mormoni nebo Svědkové Jehovovi, se naopak zvýšil.

Mnohem větší vliv na běžný život než kdekoli jinde v Západní Evropě mají náboženské rozdíly v Severním Irsku. Střety mezi katolíky a protestanty, k nimž tam dochází, bývají prudké a násilné, přestože se jich účastní na obou stranách pouze menšina věřících. Vliv náboženství v Severním Irsku lze jen těžko oddělit od dalších faktorů, které se na nepřátelství podílejí: většina katolíků doufá ve spojení Irské republiky a Severního Irsku do jediného národného státu, zatímco protestanti tuto verzi odmítají. Kromě náboženství se zde uplatňuje i nacionalismus a různě politické názory.

Náboženství ve Spojených státech: rozmanitost a fundamentalismus

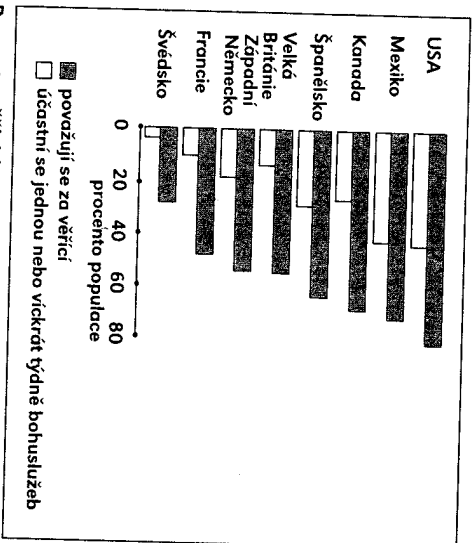
Postavení náboženských organizací ve Spojených státech se od Evropy výrazně liší. Náboženská svoboda byla vtělena do americké ústavy daleko dříve, než se tolerance a rovnoprávnost různých vyznání prosadila v kterékoli jiné západní společnosti. První američtí osadníci byli punitáni, kteří uprchli před náboženským útlakem ze strany politické moci v Anglii; trvali proto na úplném oddělení církve od státu. Američané nikdy neměli „oficiální“ církve, jakou představovali v jejich původní vlasti anglikáni.

V dnešních Spojených státech nacházíme daleko větší rozmanitost vyznání než v kterékoli jiné průmyslové zemi. V ostatních západních zemích je obvykle většina obyvatel alespoň nominálními členy jedné hlavní církve – ve Velké Británii anglikánské, v Itálii, Francii nebo španělsku katolické. Američané se z 90 % považují za křesťany, ale hlásí se k nejrozmanitějším proudům, církvím a denominacím, od nepatrných skupin čítajících jen pár set členů přes 90 náboženských organizací, které vykazují více než 50 tisíc přívrženců, až po 22 největších, jež přesahují jeden milion. Padesátimilionová obec fínských katolíků je vůbec nejpočetnější církví v USA; přesto zůstává menšinou, která představuje jen 27 % amerických věřících. Asi 60 % tvoří protestanti, rozdělení do četných denominací (baptisté, metodisté, luteráni atd.). Největší křesťanskou skupinou jsou židovské kongregace, které mají asi šest milionů členů.

Míra religiozity ve Spojených státech je daleko vyšší než ve většině evropských zemí. Podle průzkumu veřejného mínění provedeného v roce 1985 věřilo 95 % Američanů v Boha; 80 % se hlásilo k víře v zázraky a posmrtný život, 72 % věřilo v anděly a 65 % v ďábla (Stark a Bainbridge, 1985). V roce 1994 uvedlo 84 % amerických respondentů, že se považují za „věřící“. Tentýž dotazník ukázal, že 44 % Američanů chodí alespoň jednou týdně do kostela nebo synagogy; většina z nich tvrdila, že jsou ve své kongregaci aktivní. Naproti tomu ve Velké Británii chodilo jednou týdně do kostela pouze 14 %, ve Francii 10 % a ve Švédsku pouhá 4 % (viz *The Economist*, 8. července 1995, str. 20).

V roce 1995 byl nad Bosnou sestřelen americký pilot Scott O'Grady; prožil šest dramatických dnů, než se ho podařilo zachránit. „Ze všeho nejdříve bych chtěl poděkovat Bohu,“ řekl světovým sdělovacím prostředkům. „Nebýt Jeho lásky ke mně a mé lásky k Němu, nebyl bych to přežil. To On mě zachránil a mé srdce to ví.“ Kdyby byl něco podobného prohlásil britský nebo francouzský pilot, vyzvalo by to mltný údiv, ale u Američana to bylo všeobecně považováno za zcela normální.

Od druhé světové války probíhá v USA dosud nejmohutnější vlna zakládání nových náboženských hnutí (včetně nebyvalého štěpení a sjednocování existujících denominací). Většina z nich po čase zaniká, ale některé z nich dosáhla pozoruhodného úspěchu. Příkladem je Církev sjednocení, kterou založil Korejec Sun Myung Moon. Tato sekta se objevila na americké scéně na počátku 60. let, kdy vykazovala

Procento věřících v jednotlivých zemích, 1990–1993
Zdroj: World Values Study Group, převzato z *The Economist*,
8. července 1995, str. 20.

všechny typické rysy chiliastického hnutí. Moonovi přívrženci přijali jeho prorocství, že svět skončí v roce 1967, ale když se v tom roce nic zvláštního nestalo, nevedlo to k zániku sekty. Podobně jako mnozí jiní vůdcové chiliastických hnutí se Moon z neúspěšného prorocství poučil, upravil svou doktrínu a získal tak ještě více přívrženců. Učení „moonistů“ je směsicí křesťanského fundamentalismu, antikomunismu a východních vlivů; noví členové procházejí přísným náboženským dilem.

Nejvýznamnějším rysem amerického vývoje v posledním čtvrtstoletí je ovšem nárůst křesťanského fundamentalismu, který hlásá, že vesměra politika, vláda, podnikání, rodinný život a lidská činnost vůbec by se měla řídit striktně podle Bible (Capps, 1990). Fundamentalismus je reakcí proti liberální teologii a proti těm lidem, kteří občas zajdou do kostela, ale jinak neprojevují o náboženství aktivní zájem. K nejvlivnějším skupinám tohoto typu patří Konvence baptistů amerického Jihu (Southern Baptist Convention) se třinácti miliony členů a adventisté sedmého dne. Rozhodující podíl na změnách, k nimž došlo od 60. let na americké náboženském scéně, mají elektronické sdělovací prostředky (rozhlas a televize). Jako první mohli masově sdělně využívat baptistický kazatel Billy Graham, který si pomocí získal ohromný počet přívrženců. V posledních dvaceti letech jsme svědky stále rafinovanějšího a systematictějšího využívání médií k šíření náboženských poselství a získávání finanční podpory. Vznikly „rozhlasové a televizní vizní církve“, které se orientují spíše na působení v mediálním prostoru než na uskutečňování místních kongregací. Prostřednictvím satelitní televize dnes mohou být tyto

náboženské pořady vysílány nejen do ostatních průmyslových zemí, ale i do Třetího světa (například do Afriky a Asie).

K průkopníkům „mediálních církví“ patří právě fundamentalisté a jiné skupiny usilující o konverzi nevěřících. Jedna z příčin spočívá v tom, že televize pěstuje kult hvězd, který je jako stvořený pro působení charismatických jedinců; umožňuje jim pravidelně promlouvat k tisícům nebo dokonce milionům diváků. Po vzoru Billyho Grahama se objevili další extrémně úspěšní „televangelisté“ (Jim Baker, Jerry Falwell, Pat Robertson), kteří se zaměřili takřka výlučně na rozhlas a televizi.

Některé z těchto kazatelů časem postihly různé finanční nebo sexuální skandály, které značně poškodily jejich pověst. Objevují se proto názory, že mediální církve už přetročily svůj zenit. Je možné, že američtí fundamentalisté začínají ztrácet své dominantní postavení, ale spojení náboženství a hromadných sdělovacích prostředků tím pravděpodobně nekončí. Jak jsme viděli v kapitole 14, představují televize, rozhlas a další formy elektronické komunikace jeden z určujících faktorů současného světového vývoje, což bude nepochybně i nadále stimulovat jejich využívání k náboženským účelům.

Kazatel Pat Robertson, který se v roce 1988 neúspěšně ucházel o kandidaturu na prezidenta za republikánskou stranu, založil vlivné politické hnutí nazvané Křesťanská koalice. Tato koalice má dnes 1,6 milionu členů a značné finanční prostředky, které jí umožňují účinnou lobbyistickou a propagační činnost. V roce 1995 předložila návrh „smlouvy s americkou rodinou“, jejíž součástí měl být zákaz potratů, daňové úlevy pro rodiny, zpřísnění podmínek ve věznicích a potlačení pornografie. Liberální představitelé amerických církví na to reagovali svou „Výzvou k obnově“. Souhlasili s argumentem Křesťanské koalice, že se morální hodnoty musejí stát znovu součástí politické debaty, ale namísto konzervativních hodnot republikánské pravice vyzdvihli ideály humanismu a tolerance.

Americký křesťanský fundamentalismus se šíří prostřednictvím misionářů i do východní Evropy, zejména do bývalého Sovětského svazu. Zvláště silný je však jeho vliv v zemích Latinské Ameriky, kde se vysílají americké televizní programy. Protestantické směry typu luteránských hnutí se dnes výrazně prosazují v tradičně katolických zemích, jako jsou Brazílie a Chile.

ZÁVĚR: NÁBOŽENSTVÍ, SEKULARIZACE A SOCIÁLNÍ ZMĚNY

Viděli jsme, že ve Spojených státech vzkvétají vedle etablovaných církví i čtené kultury a sekty, zatímco v Íranu a jiných oblastech Středního Východu, v severní Africe a na indickém subkontinentu se dynamicky rozvíjí islámský fundamentalismus, jenž úspěšně vzdoruje západním vlivům. Severní Irsko zůstává po staletí ostřet rozděleno na protestanty a katolíky, jejichž aktivisté mezi sebou často otevřeně bojují. Papež je na svých cestách po Latinské Americe nadšeně vítán miliony

katolíku. Když si to všechno představíme, můžeme nám tvzení o poklesu významu náboženství v moderním světě připadat málo věrohodné.

Sociologové se přesto víceméně shodují, že se dlouhodobý trend k takovému poklesu skutečně projevuje. Proce, v němž náboženství ztrácí vliv nad mnoha sferami společenského života, označujeme jako **sekularizaci**. Má několik dimenzí. Na prvním místě stojí pokles členství a aktivity v církvích a náboženských organizacích, který se s výjimkou USA projevuje ve všech průmyslových státech. Podobně Evropské, nevýjimaje ani katolické země jako Francie a Itálie. Italoge se nadále účastní bohoslužeb a významných náboženských rituálů ve větším počtu než Francouzi, ale pokles je patrný v obou případech.

Druhý z hlavních rozměrů sekularizace se týká toho, do jaké míry si církev a jiné náboženské organizace *udržují svůj společenský vliv, majetek a prestiž*. V minulosti se církev těšila velké úctě a měla významný vliv na vlády a společenské instituce. Do jaké míry to ještě platí? Odpověď na tuto otázku je jasná: i když se omezíme jen na průběh 20. století, vidíme zřetelný pokles společenského a politického vlivu náboženských organizací, a to v celosvětovém měřítku (byl se setkáváme i s výjimkami). Představitelé církví už nemohou automaticky očekávat, že budou mít vliv na držitele moci. Některé zavedené církve jsou sice i nadále velice majetné a různá nová hnutí rychle bohatnou, ale mnoho etablovaných náboženských organizací zápasí s rostoucími finančními problémy. Kostely a jiné modlitebny jsou často na prodej anebo chátrají.

Třetí významný rozměr představují názory a hodnotová měřítka lidí, tedy *míra jejich religiozity*. Míra účasti na bohoslužbách ani společenská prestiž a vliv církví totiž zjevně nejsou přímým výrazem toho, čemu lidé věří a jaké mají ideály. Mnozí lidé mají hluboce osobní vztah k Bohu a věří v křesťánské či jiné zásady, aniž by se pravidelně účastnili bohoslužeb či jiných veřejných rituálů. A naopak, pravidelně účast nemusi nutně vyplývat ze silného zaujetí pro náboženské myšlenky. Někteří chodí do kostela jen ze zvyku nebo proto, že se to od něho v jeho komunitě očekává.

Podobně jako u jiných aspektů sekularizace musíme i u religiozity znát co nejpřesnější minulý stav, chceme-li zhodnotit její současný pokles. V mnoha tradičních společnostech, středověkou Evropou nevýjimaje, bylo náboženské zaujetí v každodenním životě mnohdy menší a sehrávalo méně významnou roli, než se běžně soudí. Historické studie například ukazují, že v Anglii mělo mnoho obyčejných lidí k víře dost vlažný přístup. Ve většině kultur, zvláště pak ve větších tradičních společnostech, existovali i náboženští skeptici (Ginzburg, 1980).

Přesto je nesporné, že vliv náboženských myšlenek na naše uvážování je dnes daleko menší, než tomu bylo v tradičním světě - zvláště pokud pod pojem *náboženství* zahrneme i celou škálu nadpřirozených jevů, ve které lidé věřili. Většina z nás už prostě nevnímá ve svém okolí trvalé uplatňování božských a duchovních sil. Některé z hlavních zdrojů napětí v současném světě, například mezi Izraelci a okolními muslimskými zeměmi, jsou alespoň částečně náboženského charakteru.

ru. Většina konfliktů a válek však má sekulární ráz a vychází z různých politických a ekonomických zájmů.

Ať už hodnotíme kterýkoli ze tří rozměrů sekularizace, dospíváme nutně k názoru, že se vliv náboženství za posledních sto let snížil. Můžeme tedy uzavřít, že se autoři 19. století vlastně nemýlili a že odumírání náboženství bude prostě jen pokračováním procesu, než Marx, Durkheim a Weber předpokládali? To je velice sporné. Spíše se zdá, že náboženství ve svých tradičních i nových podobách zůstane i nadále přítazlivé. Moderní racionalistické myšlení a náboženské představy dnes existují bok po boku a vládnou racionalistického uvažování a nezdá se, že by se v dohledné budoucnosti mohly z jeho nadvlády vymanit. Lze však očekávat, že se budou nadále objeovat reakce proti racionalismu, které povedou k obdobím náboženského oživení. Na světě je nejspíš jen velmi málo lidí, kteří nikdy v životě nepocítili ani záblesk náboženského citu. Věda a racionalismus navíc mlčí o tak základních otázkách, jakými jsou smysl a cíl lidského života - otázkách, jímž naopak náboženství vždy věnovalo prvotádou pozornost.